

PROF. DR. FUAT SEZGİN ANISINA

GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE TÜRKİSTAN: TARİH, KÜLTÜR VE MEDENİYET SEMPOZYUMU

ПРОФ. ДОК. ФУАТ СЕЗГИННИҢ КҮРМЕТІНЕ
ТҮРКІСТАННЫҢ ӨТКЕНІ МЕН БҮГІНІ:
ТАРИХ, МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ ӨРКЕНИЕТ
СИМПОЗИУМЫ

Ankara/Türkistan 2019 / Анкара/Түркістан 2019

ПРОФ. ДОК. ФУАТ СЕЗГИННИҢ ҚҰРМЕТІНЕ ТҮРКІСТАННЫҢ ӨТКЕНІ МЕН БҮГІНІ:
ТАРИХ, МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ ӨРКЕНИЕТ СИМПОЗИУМЫ

**PROF. DR. FUAT SEZGİN ANISINA
GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE TÜRKİSTAN:
TARİH, KÜLTÜR VE MEDENİYET SEMPOZYUMU**

**ПРОФ. ДОК. ФУАТ СЕЗГИННИҢ ҚҰРМЕТІНЕ
ТҮРКІСТАННЫҢ ӨТКЕНІ МЕН БҮГІНІ:
ТАРИХ, МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ ӨРКЕНИЕТ
СИМПОЗИУМЫ**

ORGANİZASYON / ҰЙЫМДАСТЫРУ

Ahmet Yesevi Üniversitesi / Ахмет Яссауи Университеті
Hitit Üniversitesi / Хитит Университеті
Marmara Üniversitesi / Мармара Университеті

EDİTÖR / РЕДАКТОР

Prof. Dr. Süleyman Gezer / Профессор Доктор Сулейман Гезер

YAYIN KOORDİNATÖRÜ / КЕҢСЕ KOORDİNАТОРЫ

Narun Sarıgül / Харун Сарыгүл

ISBN: 978-9944-237-75-8

İnceleme Araştırma Dizisi: 62 /Зерттеу сериясы: 62

© Ahmet Yesevi Üniversitesi

Mütevelli Heyet Başkanlığı

Taşkent Cad. Şehit H. Temel Kuşuoğlu Sokak. No: 30 06490 Bahçelievler/ANKARA

Tel: 0312 216 06 00 • Faks: 0312 223 34 29

www.ayu.edu.tr yayinlar@yesevi.edu.tr

Kitapta ifade edilen fikir ve görüşler sadece yazarlarının olup, Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığının görüşlerini yansıtmazlar. / Кітапта жазылған пікірлер тек қана авторлар болып табылады және Ахмет Ясауи атындағы университеттің Өкілетті Кеңес басқармасының пікірлерін көрсетпейді.

Ankara/Türkistan 2019 / Анкара/Түркістан 2019

BÜYÜK SELÇUKLU HÂKİMİYETİNDE MÂVERAÜNNEHİR Fatih ERKOÇOĞLU

Prof. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi,
İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi
fatiherkocoglu@hotmail.com

Özet

Bugün Özbekistan olarak adlandırılan coğrafya Ortaçağlarda Türkistan ve Mâverâünnehir olarak kaynaklarımızda zikredilmektedir. Bu bölgeye İslâmiyet ilk olarak Emevîler döneminde geldi. Emevîlerin 750'de Abbâsî ihtilaliyle yıkılmasıyla birlikte Bağdat merkezli Abbâsî halifeliği kuruldu. İlk Müslüman fetihlerinden itibaren takriben 100 yıl boyunca Horasan ve Mâveraünnehir bölgesinde istikrar temin edilemedi. Zira Müslümanlar ile bölge sakinleri Türkler arasında kıyasıya sürdürülen mücadele nedeniyle bölge şehirleri sık sık el değiştirmekte ve tahrip olmaktaydı. İstikrar Sâmânîler'in 819 yılından itibaren Horasan ve Maveraünnehir bölgesinde, Tahirilerin ise 821 yılında Horasan bölgesinde yarı bağımsız olarak hareket etmeleri ile oluşmaya başladı. Abbasî halifesinin desteğiyle hem Tahirîlerin hem de Sâmânîlerin elleriyle Maveraünnehir'in tamamıyla İslâm hakimiyetine girmesi bu devirde oldu. Sâmânîler dokuzuncu yüzyıl ve onuncu yüzyılın ilk yarısında Türkler'i itaat altına almak için bozkırlara ordular sevk ederek İsficâb, Talas ve Fergana bölgelerine kadar hakimiyetlerini tesis ettiler.

X. yüzyılın sonlarına doğru Sâmânîler, başlangıçta kendilerine bağlı bir vali iken ayrılan Sebüktegin'in kurduğu Gazneliler karşısında varlıklarını koruyamadılar. Diğer taraftan Karahanlıların saldırılarına da maruz kaldılar ve devletin başkenti Buhara kaybedildi. Son yıllarda tahta çıkan İsmail b. Nûh, Horasan bölgesinde henüz ortaya çıkan Selçuklu Türkleri'nin desteğiyle Sâmânî devletini yeniden toparlamaya çalışmış olsa da Maveraünnehir'de Karahanlılar, Horasan bölgesinde ise Gaznelilerle yaptığı mücadelelerde başarısız oldu. Böylece Sâmânîler 1005 yılında ortadan kalktı.

Yeni bir güç olarak ortaya çıkan Selçuklular ise Gazneliler karşısında 1040 yılında kazandıkları Dandanakan savaşıyla birlikte Horasan bölgesinde müstakil bir devlet kurarak hızla genişlemeye başlamışlardı. Sonraki süreçte Selçuklu sultanları Mâverâünnehir bölgesinde hakimiyetlerini tesis edeceklerdir. Bu tebliğde Büyük Selçuklu hakimiyetinde Mâveraünnehir bölgesinin siyasi, ekonomik ve kültürel hayatına dair bazı hususlar genel hatları ile ele alınmaya çalışılacaktır.

Anahtar kelimeler: Mâverâünnehir, Türkistan, Selçuklular

Transoxiana in the Great Seljukid Domination

Abstract:

The geography which is called Uzbekistan today is mentioned in our sources as Turkistan and Transoxiana in the Middle Ages. This region first met with Islam in the period of Umayyads. The Abbasid Caliphate, centered on Baghdad, was founded after the Umayyads were overthrown by the Abbasid revolution in 750. Since the first Muslim conquest, there has been no stability in the Khorasan and Transoxiana regions for nearly 100 years. Due to the fierce struggle between the Muslims and the inhabitants of the district, Turks, the cities of the region were frequently changed hands and destroyed. The stability began to occur when the Samanids controlled Khorasan and Transoxiana in 819 and Tahirid Dynasty began to act as a semi-independent state in Khorasan. With the support of the Abbasid caliph, it was in this period that Transoxiana Islamized by both both Tahirids and Samanids. In the ninth and the tenth

century, Samanids led the armies to the steppes to control the Turks, thereby the dominance was spread throughout Isficab, Talas and Fergana.

Towards the end of the tenth century, the Samanids could not preserve their existence against the Ghaznavids established by Sebuktegin, who initially was a governor of Samanids. On the other hand, they were exposed to the attacks of the Karahanids and the capital of the state, Bukhara, was fall. Although Ismail b. Nûh, tried to rebuild the Samanids state with the support of the Seljukid Turks that had emerged in the Khorasan region, lose war against Karahanids in Transoxiana and Ghaznavids in Khorasan. Thus, the Samanids demolished in 1005. The Seljukids, which emerged as a new power, started to widen rapidly by establishing an independent state in Khorasan region with the battle of Dandanakan they won in 1040 against Ghaznavids. In the next period, Seljukid sultans will establish their dominance in the Transoxiana region. In this paper, some issues related to the political, economic and cultural life of the Transoxiana region under the Great Seljukids rule will be discussed.

Keywords: Transoxiana, Turkistan, Seljukids

Giriş

Orta Asya'ya yönelik İslâm fetihlerinden sonra Arapça kaynaklarda Ceyhun nehrine (Amuderya/Oxus) izafeten "*nehrin öte tarafında bulunan bölge*" anlamında yer alan Mâverâünnehir tabiri IX. yüzyıldan itibaren kullanılmaya başlandı.¹ Ceyhun nehrinin doğu tarafına, İslâm'dan önce Hayâtıla olarak ifade edilen bölgeye Mâverâünnehir, batı tarafına ise Horasan deniliyordu.² Mâverâünnehir bölgesinin hangi şehirleri kapsadığı hususunda İslâm coğrafyacıları farklı görüşlere yer vermektedir. Genel itibariyle Buhara, Semerkant, Soğd toprakları, Uşrusana, Şâş (Taşkent), Fergana, Keş (Kış), Nesef, Saganıyân, Huttal, Tirmiz, Guvaziyân, Ahsikes, Hârizm (Hârizm denizine (Aral Gölü) kadar) Fârab, İsbicâb, Talas, Îlâk ve Hucend'i ihtiva ettiği belirtilmektedir.³

Ortaçağlarda Türkistan olarak da ifade edilen Mâverâünnehir bölgesine İslâmiyet ilk olarak Dört Halife döneminde gelmekle birlikte, Emevîler döneminde sağlam bir İslâm idaresi tesis edildi. Emevîlerin 750'de Abbâsî ihtilaliyle yıkılmasıyla birlikte Bağdat merkezli Abbâsî halifeliği kuruldu. İlk Müslüman fetihlerinden itibaren takriben 100 yıl boyunca Horasan ve Mâveraünnehir bölgesinde istikrar temin edilemedi. Zira Müslümanlar ile bölge sakinleri Türkler arasında kıyasıya sürdürülen mücadele nedeniyle bölge şehirleri sık sık el değiştirmekte ve tahrip olmaktaydı. İstikrar Sâmânîler'in 819 yılından itibaren Horasan ve Maveraünnehir bölgesinde, Tahirilerin ise 821 yılında Horasan bölgesinde yarı bağımsız olarak hareket etmeleri ile oluşmaya başladı. Abbasî halifesinin desteğiyle hem Tahirîlerin hem de Sâmânîlerin elleriyle Maveraünnehir'in tamamıyla İslâm hakimiyetine girmesi bu devirde oldu. Sâmânîler ilerleyen zamanlarda Gazneliler ve Karahanlılar ile yaptıkları mücadeleyi kaybedince 1005 yılında yıkıldılar.

Yeni bir güç olarak ortaya çıkan Selçuklular ise Gazneliler karşısında 1040 yılında kazandıkları Dandanakan savaşıyla birlikte Horasan bölgesinde müstakil bir

¹ Osman Gazi Özgüdenli, "Mâverâünnehir", *DİA*, Ankara 2003, XXVIII, s. 177. Bkz. Ahmet Taşağıl, "Türkistan", *DİA*, İstanbul 2012, XLI, 556.

² Sönmez Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, Ankara 2000, s. 149.

³ Özgüdenli, "Mâverâünnehir", XXVIII, 177.

devlet kurarak hızla genişlemeye başlamışlardı. Sonraki süreçte Selçuklu sultanları Mâverâünnehir bölgesinde hakimiyetlerini tesis edeceklerdir. Bu tebliğde Büyük Selçuklu hakimiyetinde Mâveraünnehir bölgesinin siyasi, ekonomik ve kültürel hayatına dair bazı hususlar genel hatları ile ele alınmaya çalışılacaktır.

Büyük Selçuklu İdaresi Öncesinde Mâverâünnehir

Büyük Selçuklu hakimiyeti öncesinde Mâverâünnehir bölgesindeki İslam hakimiyetini ve muhtelif gelişmeleri kısaca ele alacak olursak eğer, Abbasî halifesinin desteğiyle hem Tahirîlerin hem de Sâ mânîlerin elleriyle Maveraünnehir'in tamamının İslâm hakimiyetine girdiği burada belirtilmelidir. Bilhassa Sâ mânîler dokuzuncu yüzyıl ve onuncu yüzyılın ilk yarısında Türkler'i itaat altına almak için bozkırlara ordular sevk ederek İsficâb (bugünkü Sayram, Kazakistan'ın Çimkent şehri sınırlarında yer alıyor), Talas ve Fergana bölgelerine kadar hakimiyetlerini kurdular.⁴ Buradaki Türk emir ve dihanlar İslâm dinine girdi.⁵ Diğer taraftan batıya doğru yönelen Sâ mânîler, burada Ali oğullarından hanedanların yer aldığı Taberistan ve Deylem (900) bölgelerini kendilerine bağlayarak, buradaki Batinî-İsmailî hareketle mücadele ettiler.⁶

Sâ mânîler X. yüzyılın sonlarına doğru, başlangıçta kendilerine bağlı bir vali iken ayrılan Sebüktegin tarafından kurulan Gazneliler karşısında varlıklarını muhafaza edemediler.⁷ Gazneli devleti karşısında yenilgiye uğradılar ve Horasan bölgesini kaybettiler (999). Diğer taraftan başka bir Türk devleti Karahanlıların saldırılarına da maruz kaldılar ve devletin başkenti Buhara ellerinden çıktı. Son yıllarda tahta çıkan İsmail b. Nûh, Horasan bölgesinde henüz ortaya çıkan Selçuklu Türkleri'nin desteğiyle Sâ mânî devleti yeniden toparlamaya çalıştı. Ne var ki Sâ mânîler, Maveraünnehir'de Karahanlılar, Horasan bölgesinde ise Gaznelilerle yaptığı mücadelelerde muvaffak olamadılar. 1005 yılında Sâ mânîler yıkıldı.⁸

Sâ mânîlerin hakim oldukları topraklar ve şehirler ticaret yolları üzerinde bulunduğundan devletin merkezi olarak Buhara, Ortaçağ İslâm dünyasının sosyo-kültürel faaliyetler açısından en gelişmiş şehirlerden birisi oldu. Buhara'nın yanı sıra Semerkant ve Nişâbur, Ürgenç ve Herat dönemin önemli kültür, sanat ve bilim merkezleri haline geldi.⁹

Ticarî faaliyetlerin artışı, bu kentlere sürekli olarak bir göçü de beraberinde getirdi. Devletin tebasını Soğdlu, İranlı, Türkler ve Araplar oluşturuyordu. İranlılar ticaretle uğraşırken, Türkler çoğunlukla askerlik sınıfında istihdam edildiler. Bazı Arap kabileleri ise halen göçebe olarak yaşamlarını sürdürüyorlardı. X. yüzyılda Sâ mânî

⁴ V. V. Barthold, Bkz. *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Ankara 1990, s. 227, 275.

⁵ Abdülkerim Özyayın, "Karahanlılar", *DİA*, İstanbul 2001, XXIV, s. 405.

⁶ Aydın Usta, "Sâ mânîler", *DİA*, İstanbul 2009, XXXVI, 64, 65.

⁷ Hanefi Palabıyık, *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler Devlet ve Saray Teşkilatı*, Ankara 2002, s. 67.

⁸ Geniş bilgi için bkz. Aydın Usta, *Türklerin İslamlaşma Serüveni Sâ mânîler*, İstanbul 2013, s. 55-304.

⁹ Dinçer Koç, *Rus Kaynaklarına Göre İlk Müslüman Türk Devleti: İtil Bulgar Devleti*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2010, s. 89. Bkz. Richard Nelson Frye, *Orta Çağın Başarısı*, çev. Hasan Kurt, Ankara trz, s. 128. İslâmî fetihler öncesinde Semerkant'ın, ticaret yolları üzerinde bulunmasından dolayı Mâveraünnehir'in hatta Orta Asya'nın kültür ve medeniyet seviyesi en yüksek merkezlerden birisi olduğu ifade edilmektedir. Bkz. Osman Aydın, *Fethinden Sâ mânîler'in Yıkılışına Kadar (93-389/711-999) Semerkant Tarihi*, İstanbul 2011, s. 388.

coğrafyasında Müslümanlar ağırlıkta olmak üzere Mecûsîler, Budistler, Maniheiztler, Yahudiler ve Hıristiyanlar olmak üzere çeşitli dinlere mensup insanlar yaşamaktaydı. Müslüman tebanın büyük kısmını, Sâ mânîlerin de mensup oldukları Hanefiler oluşturuyordu. Nüfus olarak ikinci grubu ise Şâfiler teşkil ediyordu.¹⁰

Bilindiği üzere IX ve X. yüzyıllarda ilmî faaliyetlerin zirvede olduğu önemli şehirlerden Basra, Harrân ve bilhassa Abbasî başkenti Bağdat, İslâm dünyasının hemen her yerinden öğrenci, edip ve alimi kendine çekiyordu. Bilhassa Hanefiliğin ve Şafilığın, Maveraünnehir bölgesinde yayılmasında bu bölgelere yapılan ilim seyahatlerinin de katkısı büyüktü. Özellikle ilim yolculuğu, hac yolculuğu ile birleşince buna önemli bir katkı sunuyordu. Diğer taraftan ayrıca Mâveraünnehir şehirleri arasında da kesintisiz bir şekilde ilmî alış veriş sürüyordu. Hanefiliğin Mâveraünnehir'de yayılmasının nedeni ise Sâ mânîler'in Hanefî ulemayı resmî makamlarda görevlendirme hususunda Abbâsî iktidarı ile paralel bir siyaset yürütmesinden kaynaklanıyordu. Mâveraünnehir bölgesi ağırlıklı olarak Hanefilik mezhebini tercih ettiği için buraya hakim olan Türkler de doğrudan bu mirası alarak sahiplenmişlerdir.¹¹

Mâveraünnehir bölgesinde Hanefî ve Şafiî mezhebi mensupları arasında, mezhep farklılıkları dolayısıyla zaman zaman sorunların olabildiği belirtilmektedir.¹² Ulrich Rudolph konuyla ilgili olarak şunları söylemektedir; "...iki grup arasındaki hava baştan beri gergindir. Karşılıklı sert eleştiriler yapılmaktadır ve hatta tam olarak tanımlanmış bir tartışma özenle sürdürülmektedir. Tartışılan problem, Tanrı'nın tekvîn sıfatının ezeli veya zamanlı telakki edilip edilmeyeceğidir. Bu problem nihayet Tanrı'nın gerçekten ezelden beri yaratıcı olup olmadığı meselesinde iyice keskinleşir. Mâverâünnehirliler bunu onaylarken, Horasan Eş'arîleri muhalefet ederler...".¹³

Bu iki sünni mezhebin dışında Sâ mânî devletinin tebası arasında yer alan üçüncü bir grup daha vardı. Bunlar da Şîîler'di. Mâveraünnehir'deki kitabî İslâm algısını alt üst eden grup ve hareketler İran menşeli idi. İslâm öncesinde Mâveraünnehir bölgesinde Zerdüşter yaşıyorlardı. İslâm ile birlikte bunlar kendilerini Sünî İslâm'ın dışındaki bu yorumda buldular. Şîîlerin yaşadıkları bölgeler Cürçân, Taberistan, Deylem ve Gilân gibi ülkenin batı eyaletleri (Horasan) idi. Aynı zamanda Şîîliğin Batınî koluna mensup daîilerin (davetçiler) çalışmaları neticesinde Horasan ve Maveraünnehir bölgesinde halktan ve ileri gelenlerden bu mezhebe girenlerin de olduğu nakledilmektedir.¹⁴

Sâ mânîler döneminde Mâverâünnehir şehirleri kültür, sanat ve bilim merkezleri haline geldiğinde, başta emirler olmak üzere önemli şahsiyetler tarafından bu şehirlerde hatırı sayılır miktarda özel kütüphane tesis edildi.¹⁵ Kendileri de ilimle

¹⁰ Usta, *Türklerin İslamlaşma*, s. 402, 403, 408.

¹¹ Fatih M. Şeker, *İslamlaşma Sürecinde Türklerin İslâm Tasavvuru*, Ankara 2012, s. 267, 268, 276, 280.

¹² Hanefî ve Şafilığın yayıldığı yerler için bkz. Şeker, 278, 279.

¹³ Ulrich Rodolph, "Mâtürîdîliğin Ortaya Çıkışı", çev. Ali Dere, *İmam Maturîdî ve Mâtürîdîlik*, haz. Sönmez Kutlu, Ankara 2016, s. 317.

¹⁴ Usta, *Türklerin İslamlaşma*, s. 408-410.

¹⁵ İdaresi altında oluşturulan çok sayıda kütüphane ve ilk medreseler ile sadece bölge toprakları değil, etnik olarak Orta Asya'daki Türklerle yakınlıkları olan İdil Volga Bulgarları ve dahi Hazar ülkesinin dînî, ticarî ve kültürel taleplerinin de karşılandığı rahatlıkla anlaşılmaktadır. Koç, 89. Bkz. Frye, 128.

meşgul olan Sâ mânî idarecileri, pek çok ilim adamı, şairi saraylarında ve ülkelerinde misafir ve himaye etti. İdarecilerin himayesini gören alimler ilmî geziler vasıtasıyla oluşturdukları koleksiyonlarını bu ülkeye getiriyorlardı. Aynı zamanda şehirlerin zenginliğinin artması ve bölgenin cazip hale gelmesi diğer coğrafyalardan alimlerin buraya yerleşmelerine imkan sağlıyordu. Bu alimlerin ders vermeleri için inşa edilen medreseler ile ilmi faaliyetler artıyordu.¹⁶ Frye'nin *medrese* kelimesinin Sâ mânîler döneminde kullanılmadığını, onların yıkılışından kısa bir süre sonra ortaya çıktığını, bölge alimlerinin derslerini *ribat*'larda¹⁷ yaptığını ve ayrıca medrese kelimesinin Bağdat'a Doğu'dan ithal edildiğini söylediğini burada belirtilmelidir.¹⁸ Meşhur Selçuklu veziri Nizâmülmülk'ün başta Bağdat'ta olmak üzere tesis ettiği medreselerin, zikredilen bu Sâ mânî mirasının üzerinde inşa edildiği kabul edilmektedir. Bu medrese öncesi eğitim kurumları ile Semerkant ve Buhara gibi bölgelerde İslâm'ın kitabî yorumu ön plana çıkarılıyordu.¹⁹

Sâ mânî hükümdarlarının ilim adamlarına verdiği değeri el-Mukaddesî, Maverâünnehir bölgesinden bahsederken "...burada fakihler hükümdarların derecesindedir." demektedir. Ayrıca Sâ mânî hükümdarlarının Ramazan ayının cuma gecelerinde alimleri sarayda toplayarak ilmi toplantılar yaptığını ve bu toplantılara katılan alimlerin hükümdarların huzurunda yer öpmek mecburiyetinde olmadıklarını nakletmektedir.²⁰

Aynı zamanda ülkenin sınırlarında oluşturulan ribatlar ve sufiler için inşa edilen hangâhlarda eğitim ve öğretim faaliyetleri sürdürülüyordu.²¹ Mâveraünnehir'in Müslümanlaşmasında, ribât, hangâh ve zâviyeler kuran sufilerin gayretlerinin de önemli olduğunu vurgulamak gerekir. Zira bunlar aynı zamanda gazi sıfatıyla Sâ mânî ülkesinin sınırlarını korumakta ve bölgenin Müslümanlaşmasında önemli bir rol oynamaktadırlar.²²

İslâmlaşmanın meydana geldiği dönemlerde, İslâm dünyasının değişik bölge ve şehirleri arasında çok ciddi kültürel alışverişlerin vukû bulduğu, alimlerin biyografilerinden rahatlıkla anlaşılmaktadır. Burada Mâveraünnehir bölgesine ilmî faaliyetler için gelen, daha sonra memleketlerine dönen ya da vefat edip burada kalan

¹⁶ Usta, *Türklerin İslamlaşma*, 463, 464.

¹⁷ Enfâl süresi 60. ayete dayandırılarak (*min ribâti'l-Hayli*) ribat, ilk önceleri cihada hazırlık olarak binek hayvanlarının toplandığı mekandı. Sonraları ise bu mekanlar kervansaray olarak ve ulakların bineklerini değiştirmelerinde kullanıldı ve çok erken dönemde askerî ve dinî mahiyette bir müessesenin ismi oldu. Geniş bilgi için bkz. Georges Marçais, "Ribât", *IA*, Eskişehir 1997, IX, 734-737.

¹⁸ Frye, 147.

¹⁹ Şeker, 274, 275.

²⁰ el-Mukaddesî, Şemseddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Beşârî, (375/985), *Ahsenüt't-Tekâsîm fi Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, Brill Matbaası, Leiden 1906.

260, 339. Bkz. Usta, *Türklerin İslamlaşma*, s. 457, 458. Barthold hanedanının kurucusu olan İsmail b. Ahmed'in Buhara'da hakimiyetini mahalli alimlerin yardımıyla kurduğunu belirtmektedir. Bkz. *Türkistan*, 250.

²¹ Usta, *Türklerin İslamlaşma*, 463, 464.

²² Şeker, 116, 117. Hanların ortaya çıkışı ile ilgili olarak geniş bilgi için bkz. Omid Safi, "Büyük Selçuklularda Devlet-Toplum İlişkisi", *Türkler*, ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Ankara 2002, V, 358, 359. Ayrıca Omid Safi, daha öncede olmakla birlikte X ve XI. yüzyıl İslâm dünyasının entellektüel ortamının en önemli boyutlarından olan ulema ile sufi, medrese ile han arasındaki sınırların Selçuklu döneminde de geçişken olduğu, İmam Gazali örneğinde olduğu gibi pek çok alim ve sufinin hem medresede hem de handa vaktini geçirdiğini nakletmektedir. Bkz. Aynı yer.

bazı isimleri zikretmek istiyoruz. Yahya b. Bedr b. Yahya el-Kureşî es-Sâmî, Ebû Zeyd Abdullah b. Ömer b. İsâ ed-Debûsî (ö. 430/1038), Ebü'l-Ferec Hayr b. Ali b. İdris et-Tarsûsî (390/1000), Fazl b. Ahmed b. Süleyman es-Serahsî, Fâik b. Abdullah el-Hassâ el-Endelûsî, Kesîr b. Ziyâd el-Bursânî el-Basrî, Ammâr b. Hamd b. Muhalled Ebû Zer el-Bağdâdî bunlardan birkaçıdır.²³ Ayrıca Ebû Bekir Muhammed b. Ca'fer en-Narşahî'nin (ö. 348/959) yazdığı *Tarih-i Buhârâ* adlı eserde Buhara'da kadılık yapan bazı zevâta dair bilgi bulunabilmektedir.²⁴ Yine Necmeddin en-Nesefî (ö. 537/1142) tarafından kaleme alınan *el-Kand fî Zikri Ulemâi Semerkand* adlı eserde yüzlerce Semerkandlı alimden bahsedildiğini burada kısaca ifade edelim.²⁵

Bu alimlerin pekçoğunun şöhretinin bugünlere kadar geliyor olması, sadece devirlerinde değil, çağlar ötesi bir etkiye sahip olduklarını da göstermesi bakımından önemlidir. Bu alimlerimizden de önemine binaen birkaçını zikretmekle iktifa edelim. Bunlardan ilki Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail el-Buhârî olup Buhara'da yetişen meşhur muhaddislerdendir. Hadis sahasında kendisini geliştiren İmam Buhârî birçok ilmi seyahat yaptı ve o günün ilim merkezlerinde tanındı. Buhârî'nin kaleme aldığı eserler içerisinde en önemli olanı *el-Câmiu's-Sahîh* olarak bilinendir. Büyük ve tartışmasız bir hadis otoritesi addedilen Buhârî, bu kitabı ile büyük şöhrete ulaştı. Semerkant köylerinden Hertenk'te 256/870 yılında vefat etti.²⁶

Yazdıkları ve etkisi günümüze kadar gelen bir diğer önemli şahsiyet ise Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî es-Semerkandî'dir. Mürcie ve Hanefilik'in etkili olduğu bir kültürel çevrede dünyaya gelen ve kelâmî mezheplerden Mâtüridiyye mezhebinin kurucusu, müfessir ve fakih olan İmam Mâtürîdî, Hanefi mezhebinin üçüncü kuşak alimlerindendir. Kelam, tefsir, fıkıh ve mezhepler tarihi sahasındaki çalışmalarıyla tanınan Mâtürîdî'nin *Kitâbü't-Tevhîd* adlı eseri Sünnî kelâmının klasiklerinden kabul edilmektedir. Kendisinin Mu'tezile, Karmatîler ve Râfızîler gibi fırkalarca ileri sürülen düşüncelere karşı uzun mücadeleleri oldu. Mâtürîdî Mâverâünnehir'de İslâm düşüncesinin istikrara kavuşmasında, Müslümanlığın ve Hanefiliğin Türkler arasında yayılmasında önemli rol oynamış, etkisini zaman içerisinde artırarak sürdüren önemli bir şahsiyetti. Mâtürîdî Semerkand'da 333/944 tarihinde vefat etti.²⁷

Hanefî-Mâtürîdî çizgi Semerkand'da son derece etkin oldu. Erken dönem Mâtürîdî risâle ve kitaplarında kendi mezheplerinden "Semerkand alimlerinin görüşü" olarak XI ve XII. yüzyıllarda İslâm dünyasında adlarından söz ettiren ve fıkıh ilminde

²³ Geniş bilgi için bkz. Aydınlı, *Semerkant*, 406-474. Ayrıca Sâ mânîler geneli için bölgede ve Sâ mânîlerin hakimiyetindeki bölgelerde yaşayan ilim adamları için bkz. Usta, *Türklerin İslamlaşma Serüveni*, 469-531.

²⁴ Ebu Bekr Muhammed b. Ca'fer en-Narşahî, *Tarih-i Buhârâ*, Arapçadan çev. Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed el-Kubâvî, Farsçadan çev. Erkan Göksu, Ankara 2013, s. 4-7.

²⁵ Geniş bilgi için bkz. Aydınlı, *Semerkant*, 406-474. Ayrıca Sâ mânîler geneli için bölgede ve Sâ mânîlerin hakimiyetindeki bölgelerde yaşayan ilim adamları için bkz. Usta, *Türklerin İslamlaşma Serüveni*, 469-531.

²⁶ Mustafa el-A'zamî, "Buhârî, Muhammed b. İsmail", *DİA*, İstanbul 1992, VI, 368, 369.

²⁷ Hayatı, eserleri ve görüşleri hakkında geniş bilgi için bkz. Şükrü Özen, "Mâtürîdî", *DİA*, Ankara 2003, XXVIII, 149. Sönmez Kutlu, "Bilinen ve Bilinmeyen Yönleriyle İmam Mâtürîdî", *İmam Maturîdî ve Mâtürîdilik*, haz. Sönmez Kutlu, Ankara 2016, s. 26-66.

kendilerinden Semerkant ekolü veya Mâverâünnehir ekolü olarak bahsedilen fakihlerin varlığı bu iki yüzyılda oldukça dikkat çekicidir.²⁸

Sâmânîler'in 1005 yılında ortadan kalkmasıyla hakim oldukları coğrafyada Karahanlı hakimiyeti tesis edildi. Karahanlılar, ardından Gaznelilerle Horasan bölgesini ele geçirmeye yönelik çatışmalara girdi. Karahanlı hanedan üyelerinin arasından vukû bulan savaşlarda Mâverâünnehir şehirleri sıklıkla el değiştirdi. Karahanlı ailesinden Ali Tegin 1014 yılında Buhara 1016 yılında ise Semerkant'ı ele geçirdi. Sultan Mahmud'un saldırılarını da bertaraf ettikten sonra 1026 yılında tek başına Mâverâünnehir'in hakimi oldu ve 1032 yılında da bağımsızlığını ilan etti. 1041-42 yılında hanedanın bir diğer üyesi Ali Teginoğullarına karşı başarı kazandı. İlerleyen zamanlarda Karahanlı devleti doğu ve batı olmak üzere ikiye ayrıldı. Aynüdevle Muhammed b. Nasr, Batı Karahanlıların büyük kağanı olunca Özkent'te oturdu. Kendisinin yardımcısı olan Tamgaç Han İbrahim ise Semerkant'ta oturup Mâverâünnehir bölgesini buradan yönetti. Aynüdevle'nin 1052 yılında vefatı üzerine kardeşi Böri Tegin İbrahim, Tamgaç Buğra Karahan unvanıyla büyük kağan oldu ve Özkent'e gitmeyip başkent olarak Batı Karahanlıların merkezi olan Semerkant'ta kalmayı tercih etti. İslâm tarihi kaynaklarında adil ve dindar bir hükümdar olarak tanıtılan bu şahsın devlete ait kararları bizzat kaleme aldığı, fukahadan izin almadan yeni vergiler ihdâs etmediği nakledilmektedir. Mâverâünnehir birçok şehrinde hayır kurumları oluşturduğu belirtilen Tamgaç Buğra Karahan'ın Semerkant'ta bir medrese ve hastane açtığı yine daha yardımcılığı dönemindeyken bölgede bulunan İsmailîlerle mücadele ettiği belirtilmektedir.²⁹

Büyük Selçuklu Hakimiyetinde Mâverâünnehir

Sâmânîler döneminde daha önce varlıklarına şahit olduğumuz Selçuklular, Gazneliler karşısında 1040 yılında kazandıkları Dandanakan savaşıyla birlikte Horasan bölgesinde müstakil bir devlet kurarak hızla genişlemeye başlamışlardı. Çağrı Bey, "melik" unvanıyla merkezi Merv olmak üzere Ceyhun nehri ile Gazne arasındaki bölgeden sorumlu kılındı. Sultan Alparslan devrinde Selçuklu Karahanlı mücadelesi başladı ve oğlu Melikşah döneminde de devam etti. Karahanlı hükümdarı II. Nasr zamanında 1074 yılında Mâverâünnehir'de Selçuklu hakimiyeti tesis edildi. Aynı zamanda her iki hanedan arasında akrabalık oluşturuldu. Karahanlı Terken hatun Melikşah ile evlendi. II. Nasr'ın idaresinde Buhara yakınlarında ve Semerkand-Hucend yolu üzerine iki ribât yaptırıldı. Bozkırlarda İslâm'ın yayılmasına çaba sarf edildi.³⁰

Mâverâünnehir'e hakim olan Selçukluların dini siyasetine burada kısaca değinmekte fayda vardır. Selçuklular İslâm dünyasının siyasi liderliğini ele aldıktan sonra iç politikada Şîî Fatımîler, dış politikada ise Bizanslılar ile mücadele etmişlerdir. Bilhassa Fatımîler'e karşı Sünnîliğin hamisi olmuş ve Sünnilik, onların hakim oldukları bölgelerde gelişip yayılmaya başlamıştı. Mâverâünnehir bölgesine hakim olan Sâmânîler ve Karahanlılar gibi bunlar da Sünnîliğin Hanefi yorumunu tercih ederek,

²⁸ Aydın, *Semerkant*, 440.

²⁹ Abdülkerim Özaydn, "Karahanlılar", *DİA*, İstanbul 2001, XXIV, s. 405-408. Bkz. Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, Ankara 2002, s. 17.

³⁰ Özaydn, "Karahanlılar", XXIV, 408. Bkz. Genç, 18, 19.

bu mezhebin yayılmasının önünü açmışlar, Semerkant, Buhara ve diğer Mâveraünnehir şehirlerindeki ilim adamlarının hamileri gibi davranmışlardır. Ne var ki Selçukluların yükselmesinden önce bölgede Şafi ve Hanefi mezhepleri arasında var olan genel bir dengenin, onların yükselmesiyle bozulduğu da belirtilmekle birlikte kendisi de Şafi olan Nizamülmülk'ün bu dengeyi muhafaza etmeye çalıştığı (1092 yılında ölümüyle bu denge çabucak bozuldu) zikredilmektedir. Bu arada Sultan Alparslan'ın emriyle Nizâmülmük tarafından muhtelif şehirlerde açılan bugün Nizâmiye medreseleri olarak bilinen kurumlarda hem hocalar hem de öğrenciler için maaş tahsis edildiği, Nizamülmülk'ten önce de böyle bir düzenlemenin olmadığı ifade edilmektedir.³¹

Selçukluların hem Şii propagandalara karşı hem de hızlı bir şekilde genişleyen devletin artan bürokrat ihtiyacını karşılamak üzere açtıkları bu medreseler, bilhassa bu döneme damgasını vuracaktır. Omid Safi, başlangıçta dini bir meşruiyeti olmayan bir rejim olan Selçukluların kendilerini meşrulaştırma mekanizmalarından biri olarak, oluşturdukları medrese, kervansaray ve diğer sosyal kurumların patronajının önemine burada değinmektedir. Ayrıca o, açılan bu medreselerin değişik mezhepler arasında dengeyi geçici bir süre de olsa kurduğunu, Selçuklular zamanında sosyal düzenin sağlanmasına katkı temin ettiği, Selçuklu rejimi için güvenilir idareciler yetiştirdiği ve Müslüman sosyal birliğinin yeniden inşasında katkıda bulunduğunu belirtmektedir.³²

Sultan Melikşah'ın hükümdarlığının son yıllarına doğru Mâveraünnehir'de bazı karışıklıklar çıktı, fakat kısa sürede bastırıldı. Hem Batı hem de Doğu Karahanlılar Selçuklulara bağlandı (1090). Melikşah'ın ölümüyle oğulları arasında patlak veren taht kavgasından Karahanlılar faydalanmak istedi. Sencer, sultanlığı döneminde Mâveraünnehir'e tamamen hakim oldu. Bölge şehirlerine Karahanlı hanedanı üyeleri tayin edildi. Bu esnada Çin'de hüküm süren Kitanların bir kolu buradaki hâkimiyetlerini kaybedince batıya doğru çekilmiş ve Türkistan'da Karahıtay ismi altında bir devlet kurmuşlardı. Bu devletin Kaşgar bölgesini ele geçirme teşebbüsü Karahanlı hükümdarı Arslan Han Muhammed tarafından önlenmişti. Fakat daha sonra Karahıtaylar, Karahanlıları yenilgiye uğrattılar. Bu durum tabii olarak Mâveraünnehir bölgesinde büyük bir korku yarattı. Sencer'in tayin ettiği Karahanlı II. Mahmud, Karahıtaylara karşı Selçuklulardan yardım talebinde bulununca, sultan bizzat ordusuyla hareket ederek düşmanla 1141 yılında Semerkant yakınlarındaki Katvan sahrasında karşılaştı. Sencer hayatındaki ilk yenilgisini bu savaşta aldı. Bu mağlubiyet hem Selçuklu devleti için hem de İslâm dünyası için çok ağır bir darbe oldu. Türkistan ilk defa putperest bir kavmin hakimiyeti altına girdi.³³ Sencer ve II. Mahmud Mâveraünnehir'i Karahıtaylar'a terk ederek Horasan'a kaçmak zorunda kaldılar. Boş kalan Batı Karahanlı tahtına ise Karahıtayların himayesinde II. Mahmud'un kardeşi Tamgaç Buğra Han III. İbrahim geçti. Müteakip yıllarda ise tahta çıkan hükümdarlar Karahıtaylara tabii kaldılar. 1204 yılında ise Karahanlı I. Osman, Karahıtaylara karşı

³¹ Omid Safi, V, 355, 356.

³² Omid Safi, V, 358.

³³ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, İstanbul 2010, s. 240-242; Erdoğan Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, Ankara 2008, s. 81, 105-115. Bkz. Genç, 22-22.

Harzemşahlar ile işbirliği yaptı ve 1207-1208 yılında Buhara'yı ele geçirdi. Ardından da Hârizmşahları yenilgiye uğratan Karahıtaylar'a tabi oldu.³⁴

Büyük Selçuklu devletine tabi olan Karahanlılar tarafından Mâverâünnehir'de pek çok cami, mescit ve türbenin inşa edildiği anlaşılmaktadır. Buhara'daki yapıların çoğu Karahanlı hükümdarı Arslan Han tarafından yaptırılmıştır. XII. yüzyıl başlarında inşa edilen Mescid-i Cuma orjinal hali ile zamanımıza gelmemiştir. Buhara'nın sembolü haline gelen Kalan Minare adı verilen minaresi, Arslan Han'ın adını ve 1127 tarihini veren kitabesiyle Karahanlı tuğla işçiliğinin önemli bir örneği olarak bize ulaşmıştır. Karahanlı mimarisinde türbelerinde önemli bir yeri vardır. Cephe mimarisine özel bir önem veren, tuğla süslemelerin hakim olduğu zengin mezar anıtı mimarisinin erken örneklerinden olan 977-978 tarihli Arap Ata Türbesi Özbekistan'ın Tim şehrinde bulunmaktadır.³⁵

Karahıtayların Mâverâünnehir hakimiyeti dönemlerinde ise Karahanlı idaresine dokunmadıkları bilinmektedir.³⁶ Onların bölgeyi ele geçirdikten sonra vergi toplamak için memurlar görevlendirdikten sonra geri çekildikleri ifade edilmektedir.³⁷ Karahıtaylar'ın dinleri Budizm ve Şamanizm karışımı mahiyette bir din olduğunu söyleyen Ahmet Taşağıl, İslâm dinini kabul etmemekle birlikte bunların genelde bütün din ve inançlara hoşgörülü davrandıklarını, son gürhan Ch'e-lu-ku'nun gizlice Müslüman olduğunun rivayet edildiğini belirtmektedir.³⁸

Sonuç

Ortaçağlarda Türkistan ve Mâverâünnehir olarak kaynaklarda zikredilen Mâverâünnehir'e İslâm hakimiyeti Abbâsîler döneminde sağlam bir şekilde kurulmuştur. Mâveraünnehir Yahudilik, Hıristiyanlık, Manihaizim ve Budizm gibi bütün dinlerin varlığının görüldüğü bir saha idi. Bölgeye en geç İslâm dini girmiş oldu. Buna rağmen çok geçmeden diğer dinlerin önüne geçerek, İslâm bölgenin en önemli dini haline geldi. Zira Abbâsîlere bağlı Sâmânîlerin iktidarında bölgede yaşanan sorunlar giderilerek istikrar temin edildikten sonra Buhara ve Semerkant gibi önemli Mâverâünnehir şehirleri İslâm dünyasının en parlak bilim, kültür ve sanat merkezleri haline geldi.

Sâmânîler kuzeyde gayr-ı müslim Türklere, Horasan bölgesinde ise Şii-Batnîlere karşı büyük mücadele veriyorlardı. Sâmânîlerin en büyük faaliyetleri ise Mâverâünnehir bölgesinde öncelikle İslâm'ın Sünnî Hanefi yorumunun gelişmesine yaptıkları büyük katkıdır. Sâmânî idarecileri bilhassa bu mezhebin önünü açmışlar ve Hanefi çizginin yüzyıllardır bu bölgede tutunmasına imkan sağlamışlardır.

Sâmânîler yıkıldıklarında, geride bölgede güçlü iki tane Sünnî iktidar varlık gösteriyordu. Karahanlılar ve Gazneliler. Kısa süre sonra bunların arkasından yeni, taze ve zinde bir güç olarak Selçuklular çıktı. Sünnî yapı bu üç devlet idarelerinde gelişti ve genişledi. Karahanlılar, Sâmânîlerin bıraktığı işi devam ettiriyorlardı. İslâm'ın

³⁴ Özaydın, "Karahanlılar", XXIV, 409, 410.

³⁵ Ara Altun, "Karahanlılar, Mimari", *DİA*, İstanbul 2001, XXIV, 413.

³⁶ Genç, 24.

³⁷ Ahmet Taşağıl, "Karahıtaylar", *DİA*, İstanbul 2001, XXIV, 415.

³⁸ Taşağıl, XXIV, 416.

kuzey sınırları onlara emanet edilmişti. Gazneliler Selçuklular ile mücadeleleri sonrasında Afganistan ve daha güneyde Hind bölgelerinde İslâm'ın yayılmasını temin ettiler. Abbâsî halifesini Şiî Bûveyhilerin elinden kurtarmaları bir yana bırakılacak olursa eğer, Selçuklular, Sâ mânîlerin din siyasetini büyük bir titizlikle devam ettirerek, bilhassa hızla genişleyen ülkelerinin bürokrat ihtiyacını karşılamaya yönelik ve aynı zamanda Şii-Fatimî propaganda ve yayılmacılığına karşı mücadele için açtıkları medreseler ile ülkenin sosyal düzeninin sağlanması ve Müslüman birliğinin yeniden inşasında çok önemli işler başardılar. Artık onların ve Harizmşahlara himayelerinde Hanefi-Maturidi yorum doğudan batıya doğru yayılıyordu.

Bölgede hakimiyet kuran devletlerin gücü nispetinde IX.-XIII. yüzyıllar arasında Mâverâünnehir bölgesi eğitim düzeyi itibariyle, İslâm coğrafyasının birçok yerinden daha iyi bir konumda bulunuyordu. Bu dönemde adları bugün bile anılan, başta İmam Buhari ve Ebû Mansur Mâturîdî olmak üzere çok sayıda önemli şahsiyet bu coğrafyada yetişti.

Mâveraünnehir, her zaman bu ihtişamını muhafaza edemedi. XII. yüzyılda önce putperest Karahıtayların ardından XIII. yüzyılın başlarında Harizmşahlara ortadan kaldıran Moğollara teslim oldu. Karahıtaylar uzun süre bölgede kalmadılar, çekilip gittiler.

Kaynakça

- Altun, Ara, "Karahanlılar, Mimari", DİA, İstanbul 2001, XXIV, s. 412-414.
- Aydınlı, Osman, Fethinden Sâ mânîlerin'in Yıkılışına Kadar (93-389/711-999) Semerkant Tarihi, İstanbul 2011.
- el-A'zamî, Mustafa, "Buhârî, Muhammed b. İsmail", DİA, İstanbul 1992, VI, s. 368-372.
- Barthold, V. V., Moğol İstilasına Kadar Türkistan, Ankara 1990.
- Frye, Richard Nelson, Orta Çağın Başarısı, ev. Hasan Kurt, Ankara trz.
- Koç, Dinçer, Rus Kaynaklarına Göre İlk Müslüman Türk Devleti: İtil Bulgar Devleti, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2010.
- Kutlu, Sönmez, Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri, Ankara 2000.
- el-Mukaddesî, Şemseddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Beşârî, (375/985), Ahsenüt't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l Ekâlîm, Brill Matbaası, Leiden 1906.
- Marçais, Georges, "Ribât", İA, Eskişehir 1997, IX, s. 734-737.
- Merçil, Erdoğan, Büyük Selçuklu Devleti, Ankara 2008.
- en-Narşahî, Ebu Bekr Muhammed b. Ca'fer, Tarih-i Buhârâ, Arapçadan çev. Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed el-Kubâvî, Farsçadan çev. Erkan Göksu, Ankara 2013.
- Özaydın, Abdülkerim, "Karahanlılar", DİA, İstanbul 2001, XXIV, s. 404-412.
- Özen, Şükrü, "Mâtürîdî", DİA, Ankara 2003, XXVIII, s. 146-151.
- Özgüdenli, Osman Gazi, "Mâverâünnehir", DİA, Ankara 2003, XXVIII, s. 177-180.
- Palabıyık, Hanefi, Valilikten İmparatorluğa Gazneliler Devlet ve Saray Teşkilatı, Ankara 2002.
- Rodolph, Ulrich, "Mâtürîdîliğin Ortaya Çıkışı", çev. Ali Dere, İmam Maturîdî ve Maturîdilik, haz. Sönmez Kutlu, Ankara 2016, s. 313-322.
- Safi, Omid, "Büyük Selçuklularda Devlet-Toplum İlişkisi", Türkler, ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Ankara 2002, V, 352-363.
- Şeker, Fatih M., İslâmlaşma Sürecinde Türklerin İslâm Tasavvuru, Ankara 2012.
- Taşgılı, Ahmet, "Türkistan", DİA, İstanbul 2012, XLI, s. 556-560.
- Turan, Osman, Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti, İstanbul 2010.
- Usta, Aydın, "Sâ mânîler", DİA, İstanbul 2009, XXXVI, 64-68.

PROF. DR. FUAT SEZGİN ANISINA GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE TÜRKİSTAN:
TARİH, KÜLTÜR VE MEDENİYET SEMPOZYUMU

Usta, Aydın, Türklerin İslâmlaşma Serüveni Sâmânîler, İstanbul 2013.